"त्रिविधो जपयज्ञः स्यात् तस्य भेदान् निबोधत । वाचिकश्च उपांशुश्च मानसश्च त्रिधा मतः । त्रयाणां जपयज्ञानां श्रेयान् स्यादुत्तरोत्तरः । यत्रोच्चनीचस्वरितैः स्पष्टशब्दवदक्षरैः । मन्त्रमुच्चारयेद्व्यक्तं जपः प्रोक्तः स वाचिकः । शनैरुच्चारयेन्मन्त्रमीषदोष्ठौ प्रचालयेत् । किञ्चिच्छब्दस्वरं विद्यादुपांशुः स जपः स्मृतः । धियायदक्षरश्रेण्या वर्णाद्वर्णं पदात् पदम् । शब्दार्थमानसाभ्यासः स उक्तो मानसो जपः" । तेन स्वरादिसुव्यक्तवर्णोच्चारणवान् वाचिकः स्वयंग्रहणयोग्यः किञ्चिच्छब्दवान् उपांशुः । जिह्वोष्ठचालनमन्तरेण वर्णार्थानुसन्धानवान् मानसः" आ०त० । हारीतः "यदुच्चनीचस्वरितैः शब्दैः स्पष्टं पदाक्षरैः । मन्त्रमुच्चारयेत् वाचा जपयज्ञस्तु वाचिकः । शनैरुच्चारयेन्मन्त्रं किञ्चिदोष्ठौ प्रचालयेत् । किञ्चिच्छ्रवणयोग्य स्यात् स उपांशुर्जपः स्मृतः । धिया पदाक्षरश्रेण्या अवर्णमपदाक्षरम् । शब्दार्थचिन्तनाभ्यस्तं तदुक्तं मानसं स्मृतम्" "तेषामुत्तरोत्तरफलतारतम्यमाह" मनुः "विधियज्ञाज्जपयज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणैः । उपांशुः स्याच्छतगुणः साहस्रो मानसः स्मृतः" "उपांशुदेवतां यजत्यनिरुक्तं वा उपांशु इति शत० ब्रा० ३,३, ५,२, उक्ते ४ अनिरुक्तमात्रे ५ मौने । "उपांशु वै रेतः सिच्यते" शत० ६,२,२,२, मैथुनकाले मौनविधानात् तस्योपांशुत्वम् । ६ निगूढे च "अस्य त्वेकमुपांशु व्रतम्" भा० आ० ३अ० । परग्रहणायोग्यतया निगूढमित्यर्थः नील०क०

उपांशुयाज पु० यज–घञ् यज्ञाङ्गत्वात् प्रयाजादिवत् न कुत्वम् । उपांशु अनुष्ठेयो याजः । यज्ञभेदे तच्च शत० ब्रा० १,६,३,६३ दर्शयित्वा "एतेन वै देवाः उपांशुयाजेन यं यमसुराणामकामयन्त तमुपत्सर्य्य वज्रेण वषट्कारेणाघ्नंस्तत एवैष एतेनोपांशुयाजेन पाप्मानं द्विषन्तं भ्रातृव्यमुपत्सर्य्य वज्रेण वषट्कारेण हन्ति तस्मादुपांशुयाजं यजते" तत्फलमुक्तम् । "उपांशुयाजमन्तरा यजति" प्रयाजादियागेतिकर्त्तव्यतायां श्रुतिः ।

उपाक पु० उप+अक–अच् । १परस्परं समीपगते सन्निहिते "आसुष्वयन्ती यजते उपाके" यजु० २९,३१, उपाके परस्परसमीपगते" वेददी० । "आ भन्दमाने उषसा उपाके" ऋ० ३,४,६, "आभन्दमाने उपाके" १,१४२,७, २अन्तिके च । "सूर उपाकचक्षसम्" ऋ० ८,६,२५, "उपाक इत्यन्तिकनाम" भा० ।

उपाकरण न० उप+आ+कृ–ल्युट् । १उपावर्त्तध्वमित्येवं स्तोत्रप्रैषे "नापव्याहरेदोपाकरणादुपावर्तध्वमित्येवाध्वर्युरुद्गातृभ्यः" शत० ब्रा० १,५,२,१२, "यदा उद्गातारः स्तोत्रं प्रारभेरन् तावदध्वर्युग्रहणादनन्तरं नापव्याहरेत्" भा० "प्राग्वा च प्रवदितोः प्रातरनुवाकोपाकरणम्" कात्या० ९,१,१०, । "सोमे च ग्रहं ग्रहात्वोपकरणात्" ३,३, १७, उपावर्त्तध्वमित्ययं स्तोत्रप्रैषः उपाकरणशब्देनोच्यते" कर्कः । तथा प्रेषणे हि स्तोत्रस्यारम्भणात्तस्य तथात्वम् । २यज्ञियपशुसंस्कारविशेषे च "गोतमस्तोमः प्रथमं द्वितीयस्याह्न पशोरुपाकरणकालेऽश्वमानीय बहिर्वेद्यास्तावेवास्थापयेयुः" आश्व० श्रौ० १०,८,२ । "तमवस्थितमुपाकरणाय यदक्रन्द इत्येकादशभिः स्तौत्य प्रणुवन्" ५ "पशुकल्पेन पशुं संज्ञप्य प्रोक्षणोपाकरणवर्ज्जं वपामुत्खिद्य जुहुयात्" आश्व० गृ० २,४,१५, १आरम्भे च । "अथातोऽध्यायोपाकरणम्" आश्व० गृ० ३,३,२, "उपाकरणमारम्भः" ना० वृ० । उपाकर्म्म शब्दार्थे च तत्प्रकारकालादिकं वक्ष्यते

उपाकर्म्मन् न० उप+आ+कृ-करणे मनिन् । येन कर्मविशेषेण वर्षान्ते पुनर्वेदः पठितुमारभ्यते तादृशे, कर्मभेदे तच्च "अथातोऽध्यायोपाकरणम्" इत्युपक्रम्य आश्व० सू० दर्शितम् तत्कालकर्त्तव्यतादि च तत्रैवोक्तः विशेषस्तु नि० सि० उक्तो यथा "तत्र बह्वृचानां प्रयोगपारिजाते शौनकः । "अथातः श्रावणे मासे श्रवणर्क्षयुते दिने । श्रावण्यां श्रावणे मासि पञ्चम्यां हस्तसंयुते । दिवसे विदधीतैतदुपाकर्म यथोदितम् । स्वध्यायोपाकृतिं कुर्य्यात्तत्रोपासनवह्निना" अत्र पौर्णमासी उपसंहारन्यायेन यजुर्वेदपरेति हेमाद्रिः । अत्र हस्तयुक्ता पञ्चम्युक्ता कारिकयाऽपि "तन्मासे हस्तयुक्तायां पञ्चम्यां वा तदिष्यते" इति । केवलपञ्चम्यां हस्तयुतेऽन्यस्मिन् वा दिन इति तु हेमाद्रिः । उपासनवह्निनेति तु "कर्मद्वयमिदं केचिल्लौकिकाग्नौ प्रकुर्वते" इति कारिकोक्तलौकिकाग्निना विकल्प्यते । तत्र "अध्याप्यैरन्वारब्धः" इति सूत्रात् सशिष्यत्वेन तदधिकारित्वात् नाचार्य्याग्नौ "नान्यस्याग्नावन्योजुयादिति" निषेधाल्लौकिक एव । तदभावे स्मार्त्त इति निगर्वः । यद्यपि दीपिकायाम् । "वेदोपाकृतिरोषधिप्रजनने पक्षे सिते श्रावणे" इति शुक्लपक्षोऽपि सर्वेषां मुख्यकालत्वेनोक्तः । वक्ष्यमाणगार्ग्यवचनेन छन्दोगान् प्रति विहितस्य तस्याविसोधिता सर्वान् प्रति निवृत्तिश्च । तथापि श्रावणमाससंबन्धस्य सूत्रोक्तत्वात् कृष्णपक्षेऽपि कार्य्यमिति वृद्धाः । तथा च आश्व०